

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง
(ต่อกจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๕ เล่ม ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔)

ลักษณะรูปภาพ (iconography)

พระอิศวร

ศิวลึงค์เป็นรูปเคารพที่นิยมสร้างกันทั้งในอาณาจักรขอมและประเทศอินเดีย การกำหนดอายุศิวลึงค์ในอาณาจักรขอมอาจกระทำได้โดยยาก อย่างไรก็ตามเราอาจกล่าวได้ว่าในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ศิวลึงค์ขอมมีลักษณะคล้ายของจริงตามธรรมชาติ แต่ในสมัยเมืองพระนครนั้นมักสร้างตามแบบต่อกันลงมา การเปรียบเทียบลักษณะของศิวลึงค์ขอมกับศิวลึงค์ในประเทศอินเดียย่อมเป็นสิ่งที่น่าสนใจ

จารึกขอมได้ให้ความรู้ที่น่าสนใจเกี่ยวกับพิธีเคารพบูชาศิวลึงค์ในอาณาจักรขอม จารึกได้กล่าวถึงศิวลึงค์หลายแบบ เช่นจารึกจากปราสาททวลพระธาตุใน พ.ศ. ๑๒๑๖ ได้กล่าวถึงการสร้าง (สัสดาปัตยกรรม) ของศิวลึงค์องค์ใหญ่ชนิดสวายัมภูวะ (สวายนภุมหาลิงค) เราได้เห็นมาแล้วว่าศิวลึงค์สวายัมภูวะนี้ถือกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ คำว่าสวายัมภูวะแปลว่า “ กำนัดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ” ด้วยเหตุนี้จึงคงอยู่ตลอดกาล ตามที่เชื่อถือกัน ศิวลึงค์สวายัมภูวะนี้มีอยู่ ณ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ๖๘ แห่งในประเทศอินเดีย แต่แต่ละหมู่บ้านต่างก็อวดอ้างว่ามีศิวลึงค์สวายัมภูวะด้วยกันทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้คำว่า สร้าง (สัสดาปัตยกรรม) จึงคงหมายถึงการสร้างเทวาลัยครอบงอบนศิวลึงค์ซึ่งเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติได้แก่ก่อนหินตามธรรมชาติซึ่งมีลักษณะคล้ายศิวลึงค์ก็ได้

ในจารึกพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งค้นพบที่สมโบร์ไพรกุก ก็มีคำอ้างถึงศิวลึงค์สวายัมภูวะอีก แต่ ณ ที่นี้ก็ไม่ใช่แห่งหินที่ตั้งอยู่บนพื้นดินแต่กลายเป็นยอดเขา เขานี้มีชื่อว่าลึงคาทริหรือลึงคบรรพต ซึ่งจดหมายเหตุจีนเรียกว่าลึงเกียโปโพ คำนามนี้ก็มาจากศิวลึงค์ตามธรรมชาตินั่นเอง

จารึกของพระเจ้าอินทรวรมัน ที่ปราสาทบากงใน พ.ศ. ๑๔๒๔ กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์จากน้ำ (สติโลทรฤต) ศิวลึงค์นี้คงเป็นพาดลึงค์ คือหินธรรมชาติซึ่งมีรูปร่างเหมือนศิวลึงค์และมักเก็บได้จากแม่น้ำนรรมา ซึ่งเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่งในประเทศอินเดีย

ในที่สุดจารึกจากแหลมโคชินไซนาทางแถบปากแม่น้ำโขง คือจากพนมบาเตนราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ก็ได้กล่าวถึงวรมานลึงค์ ซึ่งเป็นมานุษยลึงค์หรือศิวลึงค์ประเภทหนึ่งที่ประดิษฐ์ขึ้นโดยฝีมือมนุษย์

เราได้เห็นมาแล้วว่าคิวลิ่งค์ ๘ องค์ได้แสดงถึงรูปทรงแปดของพระอิศวร อย่างไรก็ดี พระเจ้าโยศวรมันที่ ๑ ก็ได้ทรงอุทิศโยศวราศรมแห่งหนึ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์แล้วแก่พระผู้เป็นเจ้าแห่งคิวลิ่งค์ ๕ องค์ (*ปญจลึงค์ศวร*) คิวลิ่งค์ ๕ องค์นี้คงหมายถึงรูปทรงแปดของพระอิศวรคือ อีสาน ตัลบุรุษ อโม่ระ วามเทพ และสัทโยชิต เราอาจคิดได้ว่ารูปทรงแปดนี้อาจแสดงแยกออกจากกันหรือรวมกัน เช่นคิวลิ่งค์องค์หนึ่งที่ประดิษฐานอยู่ที่ทางเข้าของเทวาลัยพระอิศวรที่ไรจูร์ในแคว้นไฮเดอระบาด์ในประเทศอินเดีย ก็มีคิวลิ่งค์ ๕ องค์รวมกันอยู่ คือสี่องค์อยู่แต่ละด้านและอีกองค์หนึ่งอยู่ข้างบน

จารึกจากตัมกรังในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ (*ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓*) กล่าวถึงคิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์ (*ลึงค์สหสุรณามุ*) แต่กาลาบทันทีชำรุดไปมากจนไม่อาจทราบความได้อย่างแน่นอน จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครใน พ.ศ. ๑๗๓๔ ได้กล่าวถึงเกาะราชัยศรีซึ่งประกอบด้วยคิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์ (*ราชัยศรี—ปูลิเน ลึงค์สหสุเรน*) ศาสตราจารย์เซเคส์ได้เขียนไว้ว่า “สถานที่แห่งนี้น่าคงหมายถึงปราสาทนาคพันนั่นเอง... คิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์ (*สหสุรลึงค์*) ก็คงตรงกับศิลาแท่งสี่เหลี่ยม ซึ่งมีศิลาเล็ก ๆ รูปทรงกระบอกตั้งอยู่ข้างบนเบียดเสียดกันอยู่ แท่งศิลาเหล่านี้ตั้งอยู่ภายในสระตรงกลาง ทางทิศใต้ และภายในศาสนสถาน ชาวเขมรปัจจุบันเรียกคิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์นี้ว่าภูเขา ๒๐๐๐ ลูก คิวลิ่งค์ดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกับคิวลิ่งค์ที่สลักลงบนท้องน้ำของแม่น้ำเสียมราฐ ณ ตำบลซึ่งมีชื่อว่าอังโลงโพงผกภายในบริเวณเขาพนมกุเลนมาก การย่อส่วนคิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์ ที่พนมกุเลนมาไว้ในสระกลางที่ปราสาทนาคพันก็อาจเพื่อแสดงว่าสระที่ปราสาทนาคพันนี้ได้รับน้ำอันศักดิ์สิทธิ์มาจากมหันทรบรรพต คือเขาพนมกุเลนก็ได้ ” จารึกในประเทศอินเดียก็กล่าวถึง สหสุรลึงค์ ไว้เช่นเดียวกัน แต่เป็นคิวลิ่งค์องค์เดียว ซึ่งมีคิวลิ่งค์ ๑๐๐๐ องค์สลักอยู่บนส่วนยอด

จารึกในอาณาจักรขอมกล่าวถึงคิวลิ่งค์สูงตั้งแต่ ๑-๓ คอก (*หุต*) อย่างไรก็ดีจารึกในประเทศอินเดียก็ได้กล่าวไว้ว่าคิวลิ่งค์ศิลานั้นอาจสูงได้ตั้งแต่ ๑-๕ คอก

นอกจากคิวลิ่งค์ศิลา จารึกขอมยังกล่าวถึงคิวลิ่งค์ทอง (*สุวรรณลึงค์* หรือ *สุวรรณลึงค์* หรือ *เหมลึงค์*) รวมทั้งคิวลิ่งค์อัญมณี (*รัตนลึงค์* หรือ *มณีลึงค์*) คำที่เรียกพระอิศวรว่า *มณิศิว* หรือ *มณิศัวร์* (ภาษาเขมรว่า *วุระ มณี*) และ *รัตนศัวร์* นั้นก็คงหมายถึงคิวลิ่งค์อัญมณีนั่นเอง เช่นคิวลิ่งค์ที่ทำด้วยแก้วผลึก (*สุมฏิก*) คิวลิ่งค์ทองได้สูญหายไปหมดแล้ว แต่ได้ค้นพบคิวลิ่งค์องค์หนึ่งที่สร้างด้วยแก้วผลึก

จารึกที่ปราสาทกาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) กล่าวถึงคิวลิ่งค์ตีบุก (*ตุรปุลึงค์*) สูง ๓ คอก (*ตุริหุต*) ความสูงดังกล่าวเป็นความสูงที่สุดสำหรับคิวลิ่งค์ที่หล่อด้วยโลหะ

มุขลึงค์ หรือ “ สิ่งที่มีพัคตร์พระอิศวรประกอบ ” มีกล่าวถึงอยู่เพียงครั้งเดียวในจารึกขอม คือเศษจารึกซึ่งค้นพบที่นักตาสวายทัมพะ (ในจังหวัดกัมบัต) สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ก็ได้ค้นพบมุขลึงค์หลายองค์ในประเทศกัมพูชา ทั้งหมดอยู่ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครทั้งสิ้น และองค์หนึ่งก็มาจากสถานที่แห่งเดียวกับที่ค้นพบจารึก มุขลึงค์เหล่านี้มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือมีพัคตร์พระอิศวรมหาโยคีประกอบเพียงพัคตร์เดียว อย่างไรก็ตามในประเทศไทย มุขลึงค์ก็มีพัคตร์พระอิศวรประกอบ ๑,๒,๓ หรือ ๔ พัคตร์สุดแล้วแต่ว่าเทวาลัยมีประตูลูก ๑,๒,๓ หรือ ๔ ประตูลูก บางครั้งก็มีมุขลึงค์ ซึ่งมีพัคตร์พระอิศวรประกอบ ๕ พัคตร์ แสดงถึงรูปท่งห้าของพระอิศวรสำหรับมุขลึงค์ ๕ พัคตร์นี้ สี่พัคตร์หันไปแต่ละทิศ พัคตร์ที่ ๕ อยู่บนยอดและหันไปทางทิศตะวันออก

คำว่าขุลาลึงค์ซึ่งมีปรากฏอยู่ในจารึกที่กตเคียอ้ง ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ อาจหมายถึงมุขลึงค์ซึ่งมีมุนัมวอยผม (ขุลา) เข้ามาแทนที่พัคตร์พระอิศวร ไม่ได้เคยค้นพบมุขลึงค์แบบดังกล่าวในประเทศกัมพูชา แต่ก็ได้ค้นพบในอาณาจักรจัมปา มุขลึงค์ดังกล่าวไม่ปรากฏในประเทศไทย

นอกจากนี้จารึกขอมยังกล่าวถึงโกศทองหรือเงินที่มีผู้อุทิศถวายแด่พระอิศวรอีก โศกเหล่านี้คงใช้ครอบสวมศิวลึงค์และมีพัคตร์พระอิศวรพัคตร์เดียวหรือหลายพัคตร์สลักอยู่บนนั้น

ดร. บอช (Dr. F.D.K. Bosch) นักโบราณคดีชาวฮอลันดาได้เคยศึกษาเกี่ยวกับเทพนิยายเรื่องสิงโคทภพในอาณาจักรจัมปาและขอมไว้ เทพนิยายเรื่องนี้มีผู้นิยมมาก ก็มีปริวรรตลัทธิไศวนิกายทุกเล่มก็ได้กล่าวอ้างถึง และมีปรากฏอยู่ในจารึกหลักหนึ่งในอาณาจักรจัมปาด้วยเรื่องราวโดยย่อมีดังต่อไปนี้คือ พระพรหมและพระนารายณ์ทรงแก่งแย่งกันว่าผู้ใดจะเป็นใหญ่กว่ากัน ทันใดนั้นก็มีเสาไฟใหญ่ปรากฏขึ้น เสาไฟนี้ก็คือศิวลึงค์ของพระอิศวรนั่นเอง ทั้งพระพรหมและพระนารายณ์ต่างก็สิ้นขวัญวิวาทและพยายามที่จะเข้าไปให้ถึงปลายของเสา พระพรหมกลายร่างเป็นหงส์บินขึ้นไปในอากาศ พระนารายณ์กลายร่างเป็นหมูป่าและพยายามซุกคั่นโคนเสาอย่างไรก็ดีทั้งสององค์ก็ไม่ประสบความสำเร็จ จึงเริ่มต้นกล่าวสรรเสริญพระอิศวร พระอิศวรทรงพอพระทัยในคำสรรเสริญของเทพเจ้าทั้งสอง จึงปรากฏพระองค์ออกมาตรงกลางศิวลึงค์ มีพัคตร์ กร และ พระซงษ์ เป็นจำนวนมาก พระเนตรทั้งสามส่องแสงแวววาวด้วยแสงอาทิตย์ แสงจันทร์ และแสงไฟ หลังจากนั้นพระอิศวรก็ทรงหายไป หลังจากทรงประกาศถึงตรีมูรติคือการรวมกันของพระพรหม พระนารายณ์และพระมหेश্বর แต่ศิวลึงค์ของพระองค์ก็ยังคงประดิษฐานอยู่เหนือพื้นดิน ศิวลึงค์แห่งจักรวาลจึงกลายเป็นศิวลึงค์แห่งพื้นดิน นี้แหละคือต้นกำเนิดแห่งศิวลึงค์ (สิงโคทภพ)

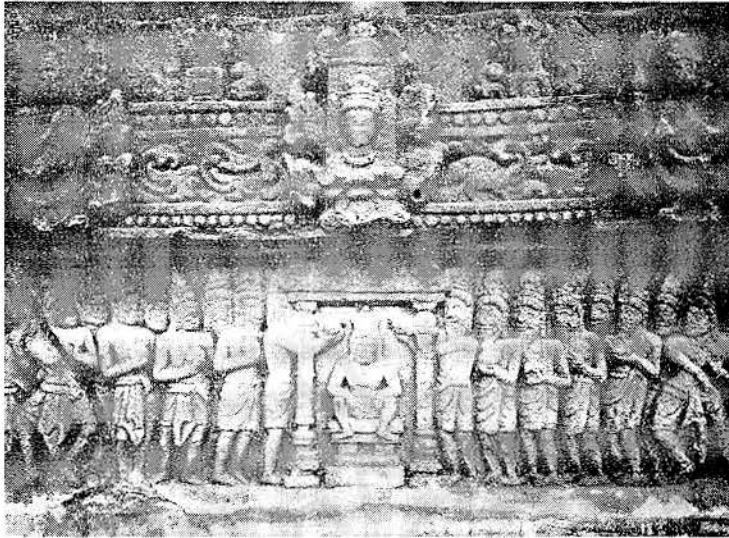
การแสดงเรื่องลึงโคทภพอย่างแท้จริงมีอยู่เพียงครั้งเดียวในอาณาจักรขอม คือที่สลักอยู่บนทับหลังที่วัดเองขนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (รูปที่ ๑) นายปาร์มันต์เอร์ (H. Parmentier) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสได้เคยเขียนไว้นานแล้วว่าภาพสลักนี้เป็นเรื่องลึงโคทภพ ดร. บอช ได้กล่าวเพิ่มเติมว่าลึงคซึ่งแสดงเป็นรูปเสากลมนั้นมีเปลวไฟล้อมรอบ บนลึงคมีพัคตร์พระอิศวรปางมหาโยคีปรากฏอยู่ ทางด้านขวามีพระพรหม ๔ พักตร์ และทางด้านซ้ายมีพระนารายณ์ ๔ กร แต่ละองค์ก็กำลังทำท่าอัญชลี ระหว่างเทพ ๒ องค์และลึงค ทางด้านพระพรหมมีหงส์กำลังบินอยู่ และอีกด้านหนึ่งก็มีหมูป่ากำลังชุกค้ำโคนลึงค สัตว์ทั้งสองนี้สลักปะปนอยู่กับลวดลายก้านขด เปลวไฟรอบลึงคตรงกลางแสดงโดยลวดลายใบไม้คล้ายที่มีอยู่รอบพระพรหมและพระนารายณ์

เราจะเห็นว่าภาพสลักลึงโคทภพในอาณาจักรขอมก็ถูกต้องตามเทพนิยายที่กล่าวมาแล้วทุกประการ ชั่วแต่ว่า ณ ที่นี้ พระอิศวรปรากฏแต่เพียงพระพัคตร์เท่านั้น แต่ในรูปและตำราของอินเดีย พระอิศวรก็ปรากฏพระองค์จนถึงพระขานุ และในบางกรณีก็จนถึงข้อพระบาท ทั้งนี้ โดยทรงปรากฏอยู่ในช่องใหญ่ในลึงค ดร. บอช ได้กล่าวว่า การที่พระอิศวรปรากฏแต่เพียงพระพัคตร์นี้ก็มีปรากฏอยู่ในศิลปะงามเช่นเดียวกัน ท่านได้กล่าวว่าลักษณะรูปภาพเช่นนี้มาจากความเชื่อที่แตกต่างไปจากในประเทศอินเดีย ความเห็นเช่นนี้ดูเหมือนจะมีจารึกงามสนับสนุนอยู่ คือจารึกที่ฮัวแก (Hoa - que) ภาคบพที่ ๑๑ ซึ่งกล่าวว่า “ดั่งนั้นพระอิศวรก็ได้ปรากฏขึ้น โดยมีพระพัคตร์ออกมาจากตรงกลางของลึงค พระเนตรทั้งสามส่องแสงแวววาวด้วยแสงไฟ แสงจันทร์ และแสงอาทิตย์”

อย่างไรก็ดี เราก็ไม่ควรเน้นเรื่องนี้ให้มากจนเกินไปนัก เพราะเหตุว่าการสลักภาพลึงโคทภพอย่างง่าย ๆ อาจเกิดจากเนื้อหาของวัตถุที่ใช้ในการสลักก็ได้

ในภาพสลักนูนต่ำที่ปราสาทบายน มีพระอิศวรกำลังประทับนั่งอยู่ระหว่างพระพรหมและพระนารายณ์ และเทพทั้งสององค์ก็กำลังประนมหัตถ์อยู่ เบื้องบนมีภาพหงส์กำลังบินและเบื้องล่างมีภาพหมูป่ากำลังชุกค้ำแผ่นดิน ภาพเช่นนี้ก็เกี่ยวกับเทพนิยายเรื่องลึงโคทภพอีกเช่นเดียวกัน

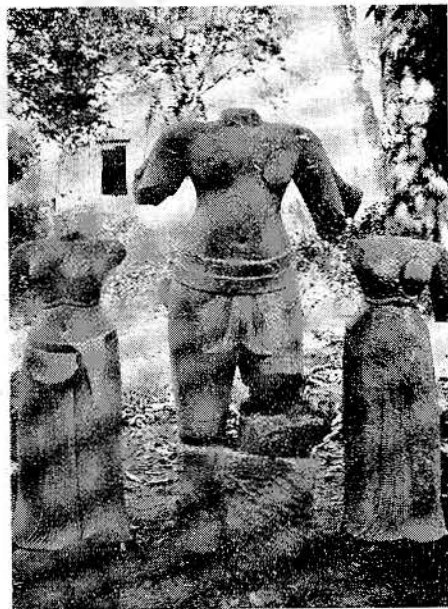
ในบรรดาสัญลักษณ์ (อวยุกต-มูรติ) ของพระอิศวร ก็มีคิวนทหรือคิวนาทรวมอยู่ด้วย รวมทั้งตรีศูลและโคชบาท คิวนาทซึ่งมีปรากฏอยู่ทั้งในจารึกและประติมากรรมขอม ไม่เคยปรากฏเลยในประเทศอินเดีย ดังนั้นนายบาร์ธ (Barth) จึงได้เคยเขียนไว้นานแล้วว่า “สิ่งนั้น (คิวนาท) ถ้าข้าพเจ้าไม่เข้าใจผิด ก็เป็นสิ่งใหม่ในลักษณะรูปภาพทางศาสนาของประเทศอินเดีย นอกไปจากวิษณุบาทและพระพุทธรบาทแล้ว เราก็จำต้องกล่าวว่ามคิวนาทด้วย” และในเชิงอรรถท่านได้กล่าวต่อไปว่า “ข้าพเจ้ารู้จักคิวนาทอีกแห่งหนึ่ง คือรอยบาทอันศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนกฎ



รูปที่ ๑
ภาพลึงโคทกพมูรติ สลักบนทับหลังที่วัดเองจนา



รูปที่ ๒
พระอูมา-นเศศวร จากปราสาทบันทายศรี



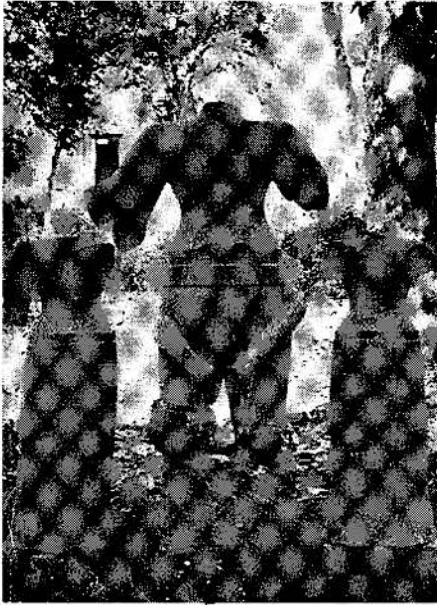
รูปที่ ๓
พระอูมากงคามดีศวร ที่ปราสาทบาคอง

ในเกาะลังกา รอยบาทแห่งหนึ่งที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวินิกาย ได้อ้างว่าเป็นรอยบาทของพระอิศวร แต่ความจริงก็เป็นพระพุทธรบาทมากกว่า เป็นสิ่งที่พวกที่นับถือลัทธิไศวินิกายได้อวดอ้างเอาเองเท่านั้น สำหรับ รอยนิ้วพระบาทใหญ่ของพระอิศวรซึ่งนับถือกันอยู่ที่เทวาลัยอเจลศวรบนเขาวรรพุทธรบรรพต หรือเขาอบูในประเทศอินเดีย ก็เป็นแต่เพียงสัญลักษณ์ว่าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้มาปรากฏพระองค์ขึ้นเท่านั้น หาใช่ตัวบาทอย่างแท้จริงไม่”

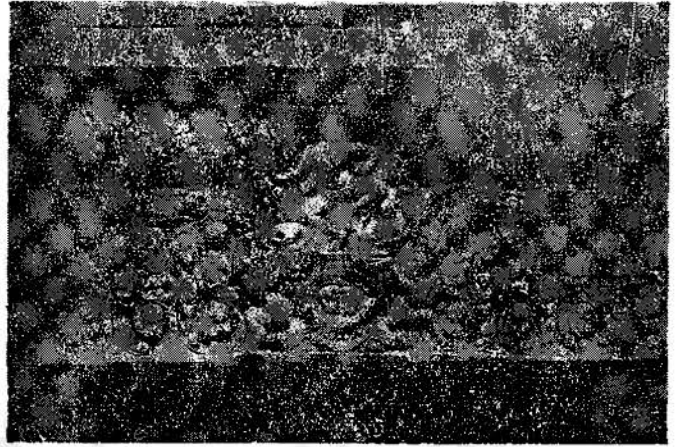
ศรีศูลเป็นสัญลักษณ์อันตีย่อมของพระอิศวร สำหรับโคষบาทซึ่งมีวางอยู่ในจารึกขอม ก็คือนนทบาทหรือบาทของโคนนทินนั่นเอง ลักษณะดังกล่าวมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ บนเงินเหรียญและตราในประเทศอินเดียสมัยโบราณ โคนนทซึ่งเป็นพาหนะของพระอิศวรนี้ ถือกันว่า เป็นองค์พระอิศวรเอง หรือเป็นพระอิศวรในรูปสัตว์

ได้กล่าวมาแล้วว่าในอาณาจักรขอมนิยมเคารพบูชาพระอิศวรในรูปคิวลิ่งก์ ในสมัยก่อนเมืองพระนครเทวรูปพระอิศวรเป็นรูปมนุษย์ก็หาได้ยาก มีตัวอย่างอยู่แต่เพียง ๔ รูปเท่านั้น คือ เทวรูปพระอิศวรจากปราสาทตระพังพง พระอิศวรมหาโยคีจากกำพงจามเก่า พระอิศวรจากพนมบาเต และประติมากรรมสัมฤทธิ์เล็ก ๆ รูปพระอุมา — มเหศวรทรงโคนนทซึ่งมาจากแถบไพรเวง ศาสตราจารย์ดูปองต์ (P. Dupont) คิดว่าคำกล่าวถึงพระอิศวรบางคำซึ่งเรากันพบในจารึกขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครอาจหมายถึงประติมากรรมของพระอิศวรรูปมนุษย์ แต่ความคิดดังกล่าวก็อาจไม่เป็นจริงเสมอไป อย่างไรก็ตาม จารึกที่สมโบร์ไพรกุกได้กล่าวไว้ว่าพระเจ้าอิตานวรมันที่ ๑ ได้ทรงสร้างเทวรูปพระอิศวรมีนามว่านฤตเตศวรขึ้น เราอาจคิดได้ว่ารูปนี้เป็นรูปพระคิวนาฏราช จารึกเหล่านี้ยังกล่าวอีกว่า มีเทวรูปพระอิศวรทรงนามว่าประหลิตเตศวรคือ “พระอิศวรทรงยิ้ม” อีก เทวาลัยหมู่ใต้หลังกลางที่สมโบร์ไพรกุกได้สร้างอุทิศถวายแด่พระอิศวรปางนี้ เทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายที่กุกพระโกตก็อยู่ภายใต้ความคุ้มครองของพระองค์ เทวรูปพระประหลิตเตศวรคงหล่อด้วยทองคำ บรรดาจารึกที่สมโบร์ไพรกุกได้กล่าวไว้ว่า “อาจกล่าวได้ว่าองค์อันสุกใสของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้ยวบแผ่ผืนดินไว้ในสุวรรณสมุทร” (ยสุยงภภาษา มคฺเนวทฺรุตเหมามพุธา มหิ) เรากงไม่อาจค้นพบเทวรูปองค์นี้อีกแล้ว แต่เทวรูปพระนฤตเตศวรถ้าสามารถค้นพบได้ ก็จะเป็นหลักฐานอันสำคัญที่สุดในการศึกษาลักษณะรูปภาพลัทธิไศวินิกายในอาณาจักรขอม

ในสมัยเมืองพระนคร คิวลิ่งก์ยังคงเป็นรูปเคารพที่สำคัญต่อไป แต่เทวรูปพระอิศวรรูปมนุษย์ก็มีมากขึ้นและมีหลายปาง ปางที่ช่างขอมนิยมสร้างกันมากที่สุดปางหนึ่งก็คือ รูปพระอุมา — มเหศวร ซึ่งมีตัวอย่างอยู่เพียงชิ้นเดียวในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ประติมากรรมแบบนี้เป็นที่รู้จักกันดีในประเทศอินเดีย เป็นรูปพระอิศวรและพระอุมาชายาของพระองค์ กำลัง



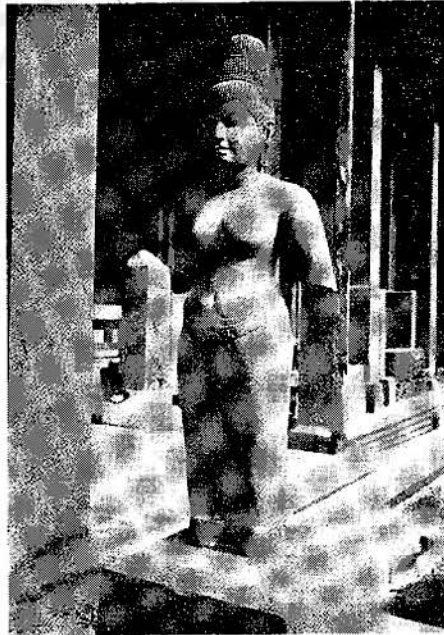
รูปที่ ๕
ด้านหลังเทวรูปพระอูมาคงคาบศีศาร
ที่ปราสาทพากอง



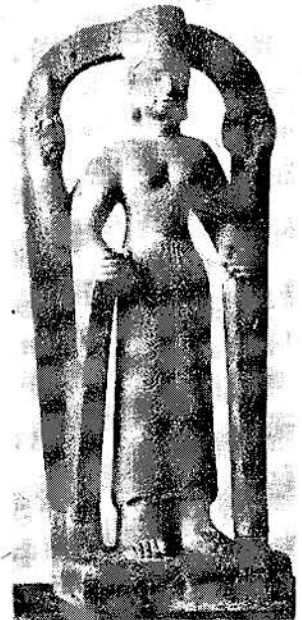
รูปที่ ๕
พระศิวนาถราช สลักบนทับหลังที่ปราสาทพระปิลุ



รูปที่ ๖
พระเทวีหรืออูมา จากถ้ำสัตย์



รูปที่ ๗
พระเทวีหรืออูมา จากเกาะเกร็ซิง



รูปที่ ๘
พระมหาฤษยาสุรมรทนี
(พระอูมาปรามมพิษาสูหรือ
อสรปควาช) จากเหล็ยวู

สวมกอดกันอยู่ และพระอุมาก็มักประทับอยู่เหนือพระเพลาซ้ายของพระอิศวร จารึกจากปราสาทขັນทายศรีได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระอุมา — มเหศวร ซึ่งได้ค้นพบที่ปราสาทนั้นเอง (รูปที่ ๒) ในประติมากรรมรูปนี้ 'พระอิศวรทรงถือดอกบัวอยู่ นายโคลูเบฟ (V. Goloubew) ได้เขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า "ประติมากรรมเช่นนี้ในประเทศอินเดียเรียกว่ารูปอุมามเหศวรมูรติ และมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในศิลปะขอม แต่โดยปกติพระอิศวรมักทรงถือตรีศูลเป็นอาวุธ หรือมิฉะนั้นก็ทรงถือลูกประคำของโยคี แต่ ณ ที่นี้พระอิศวรทรงถือบัวขาบตามตำราของอินเดีย บางเล่ม เช่น คัมภีร์วิษณุธรรมโศค" นายโคลูเบฟได้อ้างถึงหนังสือเรื่องลักษณะรูปภาพในศาสนาฮินดูของนายโคปีนาถ เรา แต่ในหนังสือเล่มนั้น นายเราก็กกล่าวถึงแต่เพียงคัมภีร์เหมาทริเท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม ตามคัมภีร์เหมาทริพระอิศวรในรูปพระอุมา — มเหศวรก็ต้องทรงถือบัวขาบ (อุคฺปฺต) จริง ๆ คัมภีร์มัตสยะ — ปุราณะ ซึ่งก่อให้เกิดคัมภีร์มานโสลลสาหรืออุภิลักษิตารณะ—จินตามณิในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ก็กกล่าวความไว้เช่นเดียวกัน คัมภีร์ ๒ เล่มหลังนี้ได้กล่าวถึงตรีศูลไว้ด้วย สำหรับลูกประคำนั้นแม้ว่าไม่มีบ่งไว้ในตำรา แต่ประติมากรรมอินเดียก็ยืนยันถึงเรื่องนี้อยู่ ทั้งนี้ เราจึงอาจกล่าวได้ว่าประติมากรรมขอมรูปพระอุมา — มเหศวรตรงกับประติมากรรมอินเดียทุกประการ

บางครั้งพระอุมาเองก็ทรงถือดอกบัวในรูปพระอุมา — มเหศวรของขอม ต้นตอของลักษณะรูปภาพดังกล่าวก็มีอยู่ในประเทศอินเดียเช่นเดียวกัน

ในอาณาจักรขอม รูปพระอุมา — มเหศวรมักประทับนั่งอยู่เหนือโคนนทิ ลักษณะเช่นนี้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร มีประติมากรรมดังกล่าว ๒ รูปอยู่ในประเทศอินเดีย รูปหนึ่งอยู่ที่ทะเลพิกุและอีกรูปหนึ่งอยู่ที่ดัลเฮลโลรา รูปทั้งสองนี้ไม่ใช่รูปพระวฤษารูธะ เพราะในรูปพระวฤษารูธะ พระอิศวรและพระอุมาจะทรงประทับนั่งอยู่ด้วยกันเฉย ๆ ไม่ได้สวมกอดกัน ในห้องเก็บของของพิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส มีประติมากรรมเล็ก ๆ รูปพระอุมา — มเหศวรทรงโคนนทิ ประติมากรรมดังกล่าวมาจากภาคใต้ของประเทศอินเดียและก็เป็นที่ยอมรับกันในภูมิภาคแถบนั้น

นายสิวรัมมูรติ (M.C. Sivaramamurti) ชาวอินเดียได้กล่าวไว้ด้วยถึงความแตกต่างระหว่างรูปพระอุมา — มเหศวรทางภาคเหนือและภาคใต้ของประเทศอินเดีย ท่านได้เขียนไว้ว่า "ในประติมากรรมทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย พระอิศวรไม่ได้ทรงสวมกอดนางปารพตี (พระอุมา) เท่านั้น แต่ยังทรงจับประทุมถันของนางและเชยคางนางด้วย การเชยคางและจับประทุมถันของนางปารพตีพร้อมกับการสวมกอดนั้นเป็นลักษณะ โดยเฉพาะของรูปพระอุมา — มเหศวรทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย และมีตัวอย่างงาม ๆ อยู่หลายชิ้นในแคว้นอุตตรา-

ประเทศ พินาร เบงกอล และโอริสสะ” ตามคัมภีร์มัตสยะ — ปุราณะและมานุสโมลลาสะ พระอิศวรก็ทรงแต่ต้องประทุมถันของพระอุมาด้วย ลักษณะเหล่านี้ไม่เคยปรากฏในรูปพระอุมา — มเหศวรของขอม ด้วยเหตุนี้ ประติมากรรมดังกล่าวของขอมจึงคงได้รับอิทธิพลมาจากภาคใต้ของประเทศไทย

จารึกของพระเจ้าอินทรวรมันที่ปราสาทบากองได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระอุมา — คงคา — บดีศวร โดยกล่าวว่า “ พระองค์ได้ทรงสร้างรูป พระอิศวร — อุมา — คงคา — บดีศวร มีพระโสณี (ตะโพก) รัศมีอยู่ด้วยกรอันเปรียบเสมือนเถาวัลย์ของพระอุมาและคงคา ”

ที่ปราสาทบากองได้ค้นพบประติมากรรมหมู่หนึ่ง (รูปที่ ๓, ๔) ซึ่งศาสตราจารย์เซเคิลได้กล่าวว่า คือเทวรูปพระอุมา — คงคา — บดีศวรนั่นเอง จารึกหลักใหญ่ที่กบิลปุระก็ได้กล่าวถึงการมีรูปพระอิศวร “ ประกอบด้วยรูปพระภานี (อุมา) และชาหนวี (คงคา) ” (ภานีชาหะ-วิยุกตม) จากจารึกหลักนี้ รูปทั้งสามก็รวมกันเข้าเป็นเทพ ๓ องค์ (ตตุดวศุยม) ในประเทศไทยไม่เคยค้นพบเทวรูปเช่นที่ปราสาทบากอง อย่างไรก็ดี ในแคว้นเบงกอลก็มีประเพณีเกี่ยวกับลักษณะรูปภาพเป็นรูปพระอุมาและคงคาอยู่สองข้างพระอิศวร

การพ้อนรำของพระอิศวรมีส่วนสำคัญในลักษณะรูปภาพของขอมในสมัยเมืองพระนคร จารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ที่ปราสาทพระขรรค์ ณ กำพงสวายได้กล่าวสรรเสริญพระศิวนาฏราช จารึกหลักอื่นๆ ก็ได้กล่าวถึงการสร้างประติมากรรมรูปเช่นนี้ จารึกที่ปราสาทตาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕ — ๑๕๕๓) ได้กล่าวถึง “ พระนาฏเกศวร (ราชาแห่งนักพ้อนรำ) ผู้มี ๑๐ กร (ทศกษ) ” ลักษณะเช่นนี้ก็คือรูปพระศิวนาฏราชในภาพสลักนูนต่ำของขอมในสมัยเมืองพระนครนั่นเอง จารึกจากพนมสันตัก และปราสาทพระวิหารในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (ราว พ.ศ. ๑๖๕๖ — ?) ได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระศิวนาฏราชด้วยทองคำ ใน พ.ศ. ๑๖๕๕ อย่างไรก็ดี การที่จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ณ ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครได้กล่าวถึงรูปนาฏเยศวร ก็เป็นการยากที่จะทราบได้ว่ารูปนั้นเป็นรูปพระศิวนาฏราชหรือเหวัชระ

ไม่ได้ค้นพบประติมากรรมรูปพระศิวนาฏราชที่จารึกขอมกล่าวอ้างถึงเลย แต่ก็มีภาพพระศิวนาฏราชเป็นภาพสลักนูนต่ำอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น รูปพระศิวนาฏราชท่ามกลางพระพรหมและพระนารายณ์ ซึ่งกำลังประนมหัตถ์อยู่ ดังเช่นที่ปราสาทบายนและปราสาทพระปิตุ (รูปที่ ๕) พระอิศวรทรงประทับหัตถ์ข้างบนเข้าด้วยกันเพื่อให้จังหวะแก่การพ้อนรำ ที่ปราสาทนครวัด นางอัปสร กิณนร ปตค และนาค ต่างก็มีส่วนช่วยในการพ้อนรำของพระอิศวรมีประติมากรรมสัมฤทธิ์ขอมรูปหนึ่งเป็นรูปพระพรหมมีหัตถ์บน ๒ หัตถ์พร้อมที่จะตีฉิ่ง ศาสตรา-

จารย์เซเคส์ได้กล่าวว่า “ประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปนี้คงจะรวมอยู่ในกลุ่มซึ่งมีบุคคลสำคัญตรงกลางเป็นรูปพระศิวนาฏราช” ภาพชีวิตประจำวันก็มีภาพคล้ายคลึงกันเช่นที่ปราสาทบันทายสีรี มีภาพนางพื่อนรำประกอบคัวยนางนักดนตรี ๒ คนกำลังนั่งอยู่ ๒ ข้าง

ที่ปราสาทบึงมาลา พระอิศวรทรงพื่อนร่าอยู่ที่ท่ามกลางชายา คือ พระอุมาและโอรส คือ พระกณศ ที่ปราสาทบันทายสีรีพระองค์ก็ทรงพื่อนร่าอยู่ที่ท่ามกลางนักพื่อนรำ ๒ คน

ที่ปราสาทบันทายสีรี มีภาพแปลกประหลาดสลักเป็นภาพพระศิวนาฏราชกำลังทรงพื่อนร่าอยู่เหนือฐาน มีบุคคลบางคนกำลังแบกฐานนั้นอยู่ แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีอิศวร ๒ คน กำลังยักพระขงฆ์ของพระอิศวรอยู่ด้วย

ภาพพระศิวนาฏราชก็มีปรากฏเช่นเดียวกันที่ปราสาทบันทายสีรีและพนมถโบง

ได้ค้นพบประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปพระศิวนาฏราช ๒ รูป มีผู้กล่าวว่ารูปทั้งสองนี้แสดงถึง *กาลิกา - คานทาว*

ภาพพระศิวนาฏราชของขอมเหล่านี้มีลักษณะเป็นแบบพื้นเมืองอย่างแท้จริง แม้ว่า จะมาจากลักษณะรูปภาพของอินเดียก็ตาม ทำการพื่อนร่านั้นไม่เหมือนกับทำในประเทศอินเดีย แต่คล้ายกับทำพื่อนรำของบรรดานางอัปสรที่ปราสาทนครวัดและปราสาททายนมากกว่า

ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงเป็นการยากที่จะกล่าวว่าภาพพระศิวนาฏราชของขอมนี้ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอินเดียภาคเหนือหรือภาคใต้ แต่ควรกล่าวไว้ด้วยว่าภาพพระศิวนาฏราชนี้ มี ๑๐ กร ซึ่งตรงกับลักษณะทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย ดังที่มักกล่าวไว้ในคัมภีร์ มัทสยะ - ปุราณะ

นอกจากรูปพระอิศวรพัคตร์เดียว ๒ กร และพัคตร์เดียว ๔ กร (รูปหลังนี้มีปรากฏอยู่ในรูปพระอุมา - คงคา - บดีศวร ที่ปราสาทบากอง) แล้ว ก็ยังมีรูปพระอิศวร ๕ พักตร์ ๑๐ กรที่หล่อเป็นประติมากรรมสัมฤทธิ์อีก ศาสตราจารย์เซเคส์กล่าวว่ารูปหลังนี้รูปหนึ่งอาจแสดงถึงพระสังหารไกรพ ซึ่งเป็นลักษณะปางโหดร้ายของพระอิศวร แต่โดยปกติช่างขอมก็นิยมแสดงภาพพระอิศวรปางสงบหรือเมตตากรุณามากกว่า

ได้ค้นพบประติมากรรมศิลาขนาดใหญ่รูปพระอิศวร ๕ พักตร์ ๑๐ กรที่ปราสาทกระหมี่ ในบริเวณเกาะแกร์ นายปาร์มันต์เออร์คิตว่ารูปนี้เป็นเทวรูปพระศิวนาฏราช แต่นายกมลเสวร ภักตจริยะ ผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้ก็ไม่เห็นว่ามื่ออะไรเกี่ยวข้องกับคานทาวในที่นี้ น่าเสียดายที่ว่ประติมากรรมรูปนี้ได้ชำรุดไปมาก

ณ วัดกุโถกเมืองจำปาศักดิ์ มีภาพสลักรูปพระอิศวร ๕ พักตร์ ๑๐ กร อยู่ท่ามกลาง พระพรหมและพระนารายณ์ ซึ่งกำลังนั่งประนมหัตถ์อยู่ รูปนี้อาจเป็นรูปพระสหาคีวะซึ่งเป็น ลักษณะสูงสุดของพระอิศวรก็ได้

โคนนทิและพระกาล

โคนนทิซึ่งเป็นพาหนะของพระอิศวรอาจถือว่าเป็นองค์พระอิศวรได้เช่นเดียวกัน คือ เป็นพระอิศวรในรูปของสัตว์ จารึกขอมที่ปราสาทนทาคาจิโค (เทวดาซีโค) ในรัชกาลของ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๙๓) มีภาพสลักเป็นรูปพระอิศวรทรงโคนนทิอยู่ที่ เบื้องล่างของจารึก จารึกได้กล่าวว่า “ขอสรรเสริญแด่พระอิศวรทรงทักจันทร์เป็นปิ่น พระองค์ ทรงมีเขายู่เหนือพระเศียร คือจันทร์เสี้ยว และทรงคลุกเคล้าพระองค์ด้วยแก้วदान พระองค์ รับสั่งว่า ‘โคของข้าพเจ้าสี่ขาและมีเขา’ แลพระองค์ก็ทรงอวตารลงมาเป็นโค”

จารึกขอมได้กล่าวถึงการสร้างรูปโคนนทิด้วย ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระเจ้า จิตรเสน - มเหศวรมัน ได้ทรงสร้างรูปโคนนทิสีลา ๒ รูปเพื่อฉลองชัยชนะของพระองค์ที่มีต่อ อาณาจักรพุนัน ในจารึก ๒ หลักที่ปราสาทสมโบร์ไพรกุก ซึ่งสลักขึ้นในรัชกาลของพระเจ้า อีสานวรมันที่ ๑ ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าจิตรเสน - มเหศวรมัน ก็มีข้อความดังต่อไปนี้ คือ “พระองค์ได้ทรงสร้างรูปโคด้วยเงิน บริสุทธิ์จุกังธรรมะในกฤดายุค” ศาสตราจารย์เซเคส์คึกว่า รูปโคนนทิเงินรูปนี้คงตั้งอยู่ในมณฑลของปราสาทสมโบร์ไพรกุกหมู่ใต้หลังที่ ๒ ตรงข้ามกับรูป พระประหลิตเศศวร (พระอิศวรทรงยิ้ม) หล่อด้วยทองคำซึ่งประดิษฐานอยู่ในปราสาทสมโบร์- ไพรกุก หมู่ใต้หลังที่ ๑ หรือหลังกลาง

จารึกจากพนมสนันตักใน พ.ศ. ๑๖๕๓ กล่าวถึงรูปโคนนทิทอง ซึ่งอุทิศถวายแด่ ประติมากรรมรูปพระอิศวรซึ่งหล่อด้วยทองเช่นเดียวกัน จารึกรุ่นหลังจากปราสาทตาแก้วใน รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หรือ ๘ ก็กล่าวถึงการสร้างรูปโคนนทิและทิกपालก (ผู้รักษาทิศ) ในขณะเดียวกัน

นอกจากนี้จารึกขอมยังกล่าวถึงการสร้างรูปโคนนทิร่วมกับพระกาลอีก จารึกจาก ปราสาทกอกโปในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ได้กล่าวถึงการ สร้างรูปโคนนทิและมหากาล รูปมหากาลนี้ประดิษฐานอยู่ที่ประตูของเทวาลัยพระนารายณ์ (ทวารุสสุถิ วิษุโณชะ) ณ ที่นี้เราจึงมีการผสมกันระหว่างลัทธิไสวนิกายและไวษณพนิกาย แต่

จารึกก็ได้ให้ความคิดที่สำคัญด้วยคือทั้งรูปโคนนทิและมหากาล (หรือกาลคือลักษณะอัน
โหดร้ายของพระอิศวร) อาจตั้งอยู่คู่กันที่หน้าประตูของเทวาลัย สมมุติฐานเช่นนี้มีหลักฐานของ
อินเดียสนับสนุนคือทวารบาลเฝ้าประตูเทวาลัยของพระอิศวรนั้นอาจแบ่งออกได้ดังนี้ คือ นนทิและ
มหากาลทางทิศตะวันออก ภองคินและวินายกทางทิศใต้ วฤษภและสกันทะทางทิศตะวันตก เทวี
และฉันทเศวรทางทิศเหนือ นนทิและกาลตั้งที่กล่าวมาแล้วคงเป็นทวารบาลอยู่ทางทิศตะวันออก
ของเทวาลัย

น่าเสียดายที่ว่ามีปัญหาเกี่ยวกับทวารบาลในอาณาจักรขอมนั้น ยังไม่อาจขบได้ในปัจจุบัน

อุตสัมมุติ

จารึกจากปราสาทพนมบายังในรัชกาลของพระเจ้าชัยโศวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒—
๑๔๔๓) กล่าวถึง “ประติมากรรมทองแห่งศัมภุซึ่งปัจจุบันก็ยังแห่แหนไปบนสีวิกา” (ตามภวิ
ปฺรติมา เขย์ เสาวรณิ ศิวิกาสุธา นียเต ทูยาบี) ศาสตราจารย์เซเคส์คิดว่ารูปนี้คงเป็นอุตสัมมุติ
“ซึ่งแห่แหนไปเวลามิงาน” ในจารึกภาษาขอมที่ปราสาทตาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมัน
ที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕—๑๕๕๓) ก็คงมีเทวรูปพระอิศวรที่หล่อด้วยทอง (กนกาจค) ที่เป็นอุตสัมมุ
มุติอีก แต่ ณ ที่นี้จารึกกล่าวว่ามีเทวรูปพระอุมาประกอบด้วย (สตุจ ปรุญโจตสว อิวฺล นุ ภควตี)
คือเทวรูปองค์นี้เคลื่อนย้ายไปตามงานฉลอง ๕ ครั้งพร้อมกับรูปพระภควตี จารึกหลักเดียวกันนี้ยัง
กล่าวอีกถึงเทวรูปพระศิวนาฏราชซึ่งประดิษฐาน (สฺถาปนนา) อยู่ในสีวิกา (ศิวิกา) ด้วยเหตุนี้
จึงอาจเชื่อได้ว่า ณ ที่นี้ก็เป็นอุตสัมมุติอีก

เกี่ยวกับประติมากรรมสัมมุติขอม ศาสตราจารย์เซเคส์ได้เขียนไว้ว่า “หน้าที่ของ
ประติมากรรมสัมมุติเหล่านี้ไม่ได้มีปงไว้โดยเฉพาะ แต่ประติมากรรมสัมมุติขนาดเล็กก็คงใช้
เป็น “กุลเทวดา” หรือ “เทวดาประจำสกุล” บนที่บูชาภายในครอบครัว สำหรับประติมากรรม
ขนาดใหญ่ก็คงใช้เป็น “อุตสัมมุติ” คือ ใช้แทนที่ประติมากรรมขนาดใหญ่ภายในศาสนสถาน
เคลื่อนที่ไปไม่ได้ในงานฉลองหรือขบวนแห่” อย่างไรก็ตาม ประติมากรรมสัมมุติก็มีมาแล้วตั้งแต่
สมัยอาณาจักรฟูนัน และยังคงหล่อกันอยู่อีกในสมัยเมืองพระนคร

การแห่แหนประติมากรรมนี้มีกล่าวอยู่ในจารึกปราสาทตาพรหมในรัชกาลของพระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๗ พ.ศ. ๑๗๒๕ ดังต่อไปนี้ “ในขณะที่นั้นท้องฟ้าที่อยู่โดยรอบก็ดำดาศไปด้วยธง กลด
วลา และด้วยเสียงอันกังวานของดนตรีที่ประโคมขึ้นย่อมทำให้จิตใจเบิกบาน นางและนักพ้อนรำ
ได้พ้อนรำอยู่โดยรอบ ขอให้ทุกคนจงประพฤติความดีซึ่งประกอบด้วยทาน ศีล วลาฯ”

พระเทวี

ศักดิ์ซึ่งเป็นกำลังแรงของพระอิศวรได้รับการเคารพบูชาของลงมาจากพระอิศวรในประเทศกัมพูชา กล่าวคือไม่มีพิธีการเคารพบูชาศักดิ์โดยเอกเทศ อย่างไรก็ตามพระเทวี (อุมา) ซึ่งเป็นศักดิ์ของพระอิศวรก็ได้รับการบูชาอย่างกว้างขวาง จารึกที่วัดภูหรือลิงคบรรพตในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖-?) ได้กล่าวว่าพระเทวีได้รับการเคารพบูชาอย่างสำคัญในเทวาลัยหลังนี้ซึ่งอุทิศถวายแด่พระศิวภัทรเศวร จารึกอื่นๆ ก็ได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระเทวีโคตๆ บ้างหรือเกี่ยวข้องกับพระอิศวรบ้าง หลายหลักได้กล่าวว่าพิธีเคารพบูชาพระเทวีขึ้นอยู่แก่พิธีเคารพบูชาพระอิศวร จารึกใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ในรัชกาลของพระเจ้าภวรมันที่ ๒ ได้กล่าวถึงพระเทวี ๔ กร (จตุรมุข) ซึ่งสร้างขึ้น “ด้วยความจงรักภักดีต่อพระศัมภู” (ภคฺยฺยา ภควตฺส สมฺโภส) มเหศวรองค์หนึ่งยังได้ทรงสร้างรูปพระเทวีขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๔๓)

มีรูปพระเทวีในสมัยก่อนเมืองพระนครอยู่หลายรูป รูปเหล่านี้มี ๒ กร หรือ ๔ กร ทรงเกล้าเกศาเป็นมุ่นมวยผม (ชฎา) หรือทรงหมวกรูปทรงกระบอก (กิริฎมังกฎ) รูปหนึ่งถืออาวุธของพระนารายณ์ (รูปที่ ๖) ศาสตราจารย์คุปองต์เข้าใจผิดเมื่อกล่าวว่ามี ๒ กร และมุ่นมวยผมเป็นชฎา (รูปที่ ๗) นั้นเป็นรูปของพระลักษมี รูปเหล่านี้ไม่ได้ถืออาวุธ แต่ชฎามงกุฏนั้นก็สื่อให้เห็นว่าเป็นพระเทวี ศาสตราจารย์คุปองต์ได้กล่าวไว้ว่า “นิกายใหญ่ ๒ นิกายในศาสนาฮินดูต่างก็มีรูปเทวดาผู้หญิงและผู้ชายของตน รูปเหล่านี้ต่างก็มีศิวภรณ์แตกต่างกัน ศิวภรณ์ของเทวดาผู้ชายกลุ่มหนึ่ง มักตรงกับศิวภรณ์ของเทวดาผู้หญิงอีกกลุ่มหนึ่ง” ด้วยเหตุนี้เองชฎามงกุฏของประติมากรรมที่ท่านเรียกว่าพระลักษมีจึงไปตรงกับศิวภรณ์ของพระอิศวร และกิริฎมังกฎของพระเทวี จึงไปตรงกับศิวภรณ์ของพระนารายณ์ การปะปนกันเช่นนี้รวมไปจนกระทั่งถึงการที่พระเทวีทรงถืออาวุธของพระนารายณ์ด้วย นายกมลเศวร ภัคตจริยะ กล่าวว่า เทวรูปพระเทวีทรงกิริฎมังกฎนั้นมีปรากฏอยู่ในประเทศอินเดียเช่นเดียวกัน นางยังถือจักรและสังข์ ซึ่งเป็นอาวุธของพระนารายณ์ด้วย ศาสตราจารย์เซเลสได้เคยตีพิมพ์รูปพระเทวีรุ่นหลังที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์ ประติมากรรมเหล่านี้แสดงลักษณะรูปภาพที่น่าสนใจ คือแสดงให้เห็นว่าลักษณะรูปภาพที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครซึ่งทำให้พระเทวีทรงถืออาวุธเช่นเดียวกับพระนารายณ์ คือ จักร สังข์ ตะบอง และธรรณี (ดอกบัว) นั้นได้คงอยู่จนกระทั่งถึงศิลปะขอมแบบบายน เช่นเดียวกับเทวรูปพระนารายณ์ในศิลปะขอม พระเทวีทรงถือจักรในหัตถ์ขวาบน สังข์ในหัตถ์ซ้ายบน ตะบองในหัตถ์ซ้ายล่าง และธรรณี (ดอกบัว) ในหัตถ์ขวาล่าง สิ่งเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าเป็นการผสมกันระหว่างลัทธิไศวะและไวษณพนิกาย

รูปมโหฬารมรรทนี (พระอุมาปราบมโหฬาร) ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครมีลักษณะรูปภาพต่างๆ กัน องค์หนึ่งซึ่งยังคงรักษาอาวรุ ๒ ชั้นไว้ได้ ทรงถือมีดสั้นและโล่ (รูปที่ ๘) ในขณะที่อีก ๒ องค์ทรงถืออาวรุของพระนารายณ์ แต่ทุกรูปก็ทรงสวมกิริฎมงกุฎและมี ๔ กร ทรงยืนอยู่เหนือเศียรมโหฬาร (หัวควาย) ลักษณะหลังนี้เกี่ยวข้องกับประเพณีลักษณะรูปภาพทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย

แม้ว่ามโหฬารมรรทนีนี้ไม่มีกล่าวอ้างถึงอยู่ในจารึกขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ในสมัยนี้รูปพระเทวีลักษณะนี้ก็มีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ไม่ปรากฏมีประติมากรรมดังกล่าวในสมัยเมืองพระนคร ยกเว้นแต่เพียงรูปเดียวแต่ก็ชำรุดเสียมาก ในขณะที่เดียวกันการกล่าวถึงการสร้างรูปมโหฬารมรรทนีก็มีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในจารึกขอมสมัยเมืองพระนคร

แม้จะไม่ค้นพบประติมากรรมลอยตัวรูปมโหฬารมรรทนีในสมัยเมืองพระนครมากก็จริงแต่ก็ได้ค้นพบภาพสลักนูนต่ำเกี่ยวกับเรื่องนี้ สองภาพซึ่งคงสลักขึ้นในสมัยเดียวกันและมาจากเรื่องราวในคัมภีร์เล่มเดียวกัน มีปรากฏอยู่ที่ปราสาทบันทายสำเหร่และปราสาทบากอง (รูปที่ ๘ และ รูปที่ ๑๐) พระเทวีกำลังทรงต่อสู้กับอสูรรูปควายและมีพาหนะของพระองค์คือสิงห์กำลังคอยช่วยเหลือ พระนางประทับยืนอยู่เหนือสิงห์ มี ๔ กรและทรงถืออาวรุต่าง ๆ กัน ที่ปราสาทบากองในบรรดาอาวรุเหล่านั้นก็มีสังข์รวมอยู่ด้วย ในภาพสลักรูปที่ ๓ ที่ปราสาทบึงมาลาพระเทวีก็มี ๔ กร และประทับยืนอยู่เหนือศิระชวาคังในประติมากรรมลอยตัวสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ภาพสลักรูปสุดท้ายบนหน้าบันที่ปราสาทบันทายศรี (รูปที่ ๑๑) แสดงรูปพระเทวี ๘ กร ทรงต่อสู้กับมโหฬารและมีนาคกำลังรัดอสูรรูปควาย นาคนี้ก็นาคบาทซึ่งตำราลักษณะรูปภาพกล่าวอ้างถึงไว้นั่นเอง พระเทวีทรงยึดหางควายซึ่งล้มลงไปแล้วเช่นเดียวกับภาพสลักที่อุทัยธานีในประเทศอินเดีย ลักษณะเช่นนี้ก็มีปรากฏอยู่ด้วยในประติมากรรมลอยตัวรูปมโหฬารมรรทนีในสมัยเมืองพระนครที่เราได้กล่าวถึงมาแล้ว เนื่องจากหน้าบันที่ปราสาทบันทายศรีนี้ชำรุดไปมากเราจึงไม่อาจทราบถึงหน้าที่ของสิงห์ที่อยู่ข้างเคียงพระเทวีได้

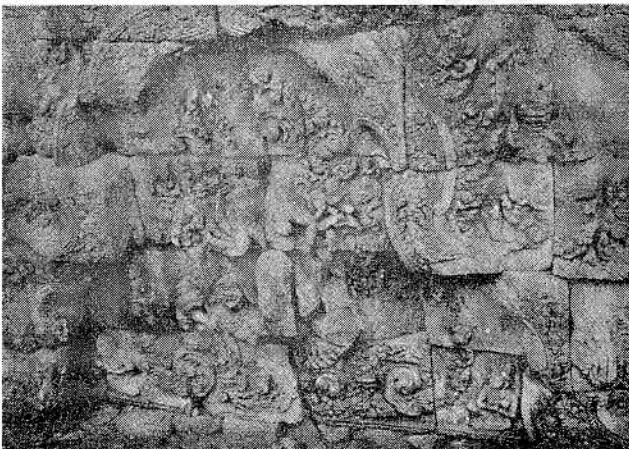
พิธีเคารพบูชาพระอรรณนาวิศวรรหรือพระอิศวรครั้งหนึ่งพระอุมาครั้งหนึ่งไม่เป็นที่แพร่หลายในอาณาจักรขอม จนกระทั่งปัจจุบันได้ค้นพบประติมากรรมเช่นนี้เพียง ๒ รูปเท่านั้น แบบศิลปทำให้เราทราบได้ว่ารูปที่เก่าที่สุด (รูปที่ ๑๒) อยู่ในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปขอมแบบนครวัดและบาเยน คือราวระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๐ - ๑๗๒๕ รูปพระอรรณนาวิศวรรูปนี้ไม่มีทั้งเศียรและอาวรุ ครึ่งขวาเป็นรูปพระอิศวรคงอาจเห็นได้จากเครื่องแต่งองค์ ครึ่งซ้ายเป็นรูปพระอุมาคงอาจเห็นได้จากประทุมถันและเครื่องแต่งองค์ของสตรี รูปพระอรรณนาวิศวรรอีกรูปหนึ่งอยู่ใน



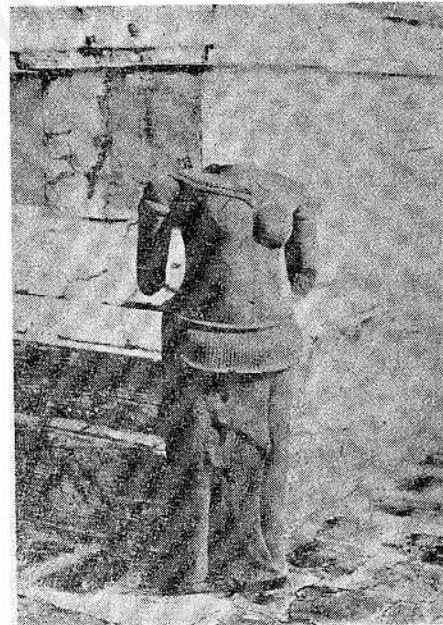
รูปที่ ๙
พระมหิชาสุรมรรทนี
จำหลักที่เชิงเสาปราสาทบันทายส้าหเร่



รูปที่ ๑๐
พระมหิชาสุรมรรทนี จำหลักที่ปราสาทบากอง



รูปที่ ๑๑
พระมหิชาสุรมรรทนี จำหลักที่ปราสาทบันทายสริ



รูปที่ ๑๒
พระอรชรนารัสวร ที่พิพิธภัณฑสถาน
วัดโพธิ์เวียด เมืองพระตะบอง

ศิลปะขอมแบบบายน ได้มาจากปราสาทสร้างแ่ง ปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ มีมือไม่สวยงาม เฉพาะแต่ประทุมถันของสตรีบนซีกซ้ายเท่านั้นที่ทำให้เราอาจทราบได้ว่าเป็นรูป พระอรรณนาธิศวร หัตถ์ซ้ายว่าง หัตถ์ขวาซึ่งปัจจุบันหักหายไป แต่ก่อนเคยถือตรีศูล (ยังคงมีรูป พระอรรณนาธิศวรศิลาของขอมอีก ๒ รูปอยู่ภายในประเทศไทยในปัจจุบัน รูปหนึ่งอยู่ที่ร้านค้าของ เก่าแห่งหนึ่งและอยู่ในศิลปะขอมแบบบาปวน (ราวระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐) อีกรูปหนึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑที่วังสวนผักกาดของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะ ขอมแบบนครวัดและบายน ดังรูปที่ ๑๒ - ผู้เรียบเรียง)

แม่พระคงคา

เราได้เห็นมาแล้วจากประติมากรรมรูปพระอุมา-คงคา-บตีศวร ว่ารูปพระคิเว อุมา และคงคานั้น ถือเป็นรูปภาพ ๓ องค์ (ตตตวตฺตรยม) ในอาณาจักรขอม จารึกของพระเจ้า ราเชนทรวรมันที่ปราสาทแม่บุญตะวันออกใน พ.ศ. ๑๔๕๕ ได้กล่าวถึงความเชื่อถือเช่นนี้ โดย กล่าวว่ “ความเชื่อถือและความเคารพเลื่อมใสอันสูงสุดของพระองค์ ได้ละทิ้งความผูกพันต่อ เทพเจ้าองค์อื่นทั้งสิ้น และไต่หันไปยังพระศรีภักฐะ (อิศวร) ดุจดังพระคงคาและภวานี (อุมา) ได้มุ่งไปยังพระผู้เป็นเจ้าของเทพเจ้าทั้งหลาย (พระอิศวร) ฉะนั้น”

แม่พระคงคาเองก็เป็นที่เคารพนับถือกันด้วย ในจารึกปราสาทแม่บุญตะวันออกมีคาถา หนึ่งทีกล่าวสรรเสริญนางเป็นพิเศษ จารึกขอมอื่น ๆ ก็ยังกล่าวสรรเสริญนางอีกเช่นเดียวกัน จารึก จากปราสาทแปรรูปใน พ.ศ. ๑๕๐๔ ได้กล่าวถึงพิธีเคารพบูชานางว่า “ณ แม่น้ำแห่งเทพเจ้า (แม่น้ำคงคา) ซึ่งได้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสีตันทิ พระองค์ (พระเจ้าราเชนทรวรมัน) ก็ได้ถวาย ประตุทอง ๓ ประตุ พร้อมกับสมบัติอีกหลายชนิด ประตุจดังทีกล่าวกันมาว่า นางได้ไหลไปยัง ทาง ๓ แพร่งสมกับชื่อของนาง” แม่น้ำสีตันทิที่เป็นแม่น้ำในอาณาจักรขอม แต่ก็เป็นชื่อของ แควหนึ่งของแม่น้ำคงคาค้วย แม่น้ำคงคามีชื่อว่า “ตฺริปถคา” เพราะเหตุว่าไหลไปทาง ๓ แพร่ง คือ สวรรค์ โลกมนุษย์ และยมโลก

ความหมายที่ว่า “แม่น้ำแห่งเทพเจ้าซึ่งได้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสีตันทิ” ก็มีอธิบายอยู่ ในจารึกปราสาทพรมซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันเช่นเดียวกัน จารึกนี้กล่าวถึง “เทวีซึ่งประทับอยู่บนฝั่งแม่น้ำสีตันทิ” (สีตันทยาสุ จ ตีรสถเทวโย) เทวีองค์นี้ก็คือ “แม่น้ำ แห่งเทพเจ้า” นั่นเอง และก็ไม่ใช่ถิ่นไกลนอกจากแม่พระคงคา จารึกทั้งสองหลักที่กล่าวมาแล้ว จึงกล่าวถึงเทวาลัยแห่งเดียวกันที่สร้างถวายแม่พระคงคานั้นเอง

จารึกหลักใหญ่ที่กบิลปุระให้ความรู้เกี่ยวกับพิธีเคารพบูชาอื่นอีก ในคาถาบทที่ ๖๒ จารึกได้กล่าวถึงเทวาลัยของชาหนวี (แม่พระคงคา) ที่ลึงคบุรี คาถาบทที่ ๖๕ ได้กล่าวถึงของถวายแก่พระศิวภัทเรศวร ซึ่งทรงมีแม่พระคงคาประกอบอยู่ด้วย (คงคา ยุกุเต) การถวายของนี้คงกระทำแก่เทวาลัยพระศิวภัทเรศวรที่วัฏหรือลึงคบรรพต ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าคำว่าลึงคบุรีก็เป็นคำเดียวกับคำว่าลึงคปุระนั่นเอง คาถาบทที่ ๖๖ ในจารึกหลักเดียวกันก็กล่าวอีกว่าได้มีการสร้างเทวรูปแม่พระคงคาขึ้นในสระยโสธรตฎากะคือสระบารายะวันออกด้วย

ทราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้ยังไม่ได้เคยค้นพบรูปแม่พระคงคาในประเทศกัมพูชา แต่วันหนึ่งก็อาจจะค้นพบ รูปหมู่พระอุมา—คงคา—บตีศวร ที่ปราสาทบากอง (รูปที่ ๓ และ ๔) ขำรุคมาก จนไม่อาจทราบได้ว่ารูปแม่พระคงคาในอาณาจักรขอมนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไร

ความเกี่ยวพันระหว่างศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ในอาณาจักรขอมกับประเทศอินเดีย

คัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายดังที่มีปรากฏอยู่ในจารึกขอม มีอยู่ทั้งในประเทศอินเดียภาคเหนือและภาคใต้ แต่บางคัมภีร์ก็มีปรากฏอยู่เฉพาะในประเทศอินเดียภาคเหนือเท่านั้น เช่นคัมภีร์ในจารึกสดกถ็อกธม แต่การกล่าวเช่นนี้อาจเป็นเพราะความรู้ของเราในปัจจุบันยังไม่เพียงพอก็ได้ เกี่ยวกับคัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้เรายังไม่อาจขบปัญหาทั้งหมดได้

พระนามของพระอิศวรบางนามก็มีอยู่แต่เฉพาะบางท้องถิ่นในประเทศอินเดีย เช่นคำว่าพฤทธศวรก็มีอยู่เฉพาะแต่ที่การวาล แต่ค่านามเช่นนี้ก็อาจเข้ามาในอาณาจักรขอมโดยผ่านทางตำรา โดยที่ไม่มีการเกี่ยวข้องกันเลยกับประชาชนทางแถบนั้นของประเทศอินเดีย อย่างไรก็ตามบ้างนามเช่นกัมพิศวรก็คงมาจากประเทศอินเดียภาคใต้อย่างแน่นอน

การศึกษาทางลักษณะรูปภาพได้ชี้ให้เห็นว่าอิทธิพลนั้นมาจากทั้งทางภาคเหนือและภาคใต้ของประเทศอินเดีย

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าประเทศอินเดียทั้งหมดได้ให้อิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายแก่อาณาจักรขอม อย่างไรก็ตามก็ที่เราอาจเน้นได้ว่าอิทธิพลที่มีมากที่สุดนั้นมาจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย